

CÜMCÜMENÂME'NİN ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAPILMIŞ BİR ÇEVİRİSİ

A TRANSLATION OF CÜMCÜMENÂME IN CHAGATAI TURKISH

Mustafa TOKER*

Muhsin UYGUN**

Öz

İlk örneğini Harezmi sahasında gördüğümüz Cümcümenâme, Anadolu sahasında Kesikbaş Hikâyesi veya Destanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Muhteva olarak örtüşen bu eserlerin yazıldığı sahalara göre farklı dil özellikleri gösterdikleri bilinmektedir. Gerek Harezmi sahasındaki ve gerekse Anadolu sahasındaki aynı konulu bu eserlerin manzum oldukları da bilinmektedir. Bu yazıyla tanıtılmaya çalışacağımız Çağatay sahasına ait olan eser ise diğerlerinden farklı olarak mensur şekilde kaleme alınmıştır. Katalog kaydında 18. yüzyıl eseri olduğu belirtilen Çağatayca Cümcümenâme'nin kim tarafından yazıldığı veya istinsah edildiği, nerede ve ne zaman kaleme alındığı gibi hususlar bilinmemektedir. Paris'te Biblioteque Nationale'de muhafaza edilen yazma, Kâşgar sahasında istinsah edilmiş olmalıdır. Eser, 16 varaktan ibaret olup yukarıda da ifade edildiği üzere mensur olarak kaleme alınmıştır. Eserin konusunu, Cümcüme Sultan'ın Allahu Teala'ya iman etmemesi sonucu cehennemde şahit olduğu şeyler ve orada maruz kaldığı azaplar oluşturmaktadır. Eserin kahramanları Cümcüme Sultan ile Hz. İsa'dır. Eserde, ölüm, kabir hayatı ve cehennem hakkındaki tasvirler dikkat çekicidir. Eserin, dil özelliklerinden hareketle Çağatay Türkçesinin son dönemine, klasik sonrası döneme ait olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Ayrıca yazmada Yeni Uygur Türkçesine ait birtakım unsurların görülmesi, eserin son dönem Çağatay Türkçesine ait olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler

Çağatay Türkçesi, Cümcümenâme, dinî hikâyeler, Yeni Uygur Türkçesi, Kesik Baş Hikâyesi.

Abstract

Cümcümename, that we saw the first sample in Harezmi area, appears as Kesikbaş story or epic. It is known that these literary Works that overlap as content shows different language features according to fields they have been written. It is known that these the same subject literary Works whether at Harezmi area or Anatolian area are written in verse. This work, that Chagatai area belongs, is written as more different than others as prosaic. It is not known that Cümcümename belongs to Chagatai area in catalog record in 18th century by whomever is written or is edited when and where is written. The manuscript that is kept in that is edited Biblioteque Nationale of Paris

* Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, mustafatoker@gmail.com

** Okt., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, muygun@konya.edu.tr

Gönderim Tarihi: 22.05.2017
Kabul Tarihi: 21.08.2017

must be that edited in Kâşgar area. The manuscript that is 16 foils, as it mentioned above is written as prosaic the content of the literary work is: perditions Cümcüme sultan has been exposed and things she witnessed in the hell as a result of not believing in god the heroes of literary work is Cümcüme Sultan and prophet İsa depiction of death life of grave and hell in the work is striking. Considering the language characteristics of the work it is not incorrect that the last period of Chagatai Turkish belongs to the period after classical. Visualization of some elements that belongs to New Uigur Turkish in the manuscript shows that this literary work belongs to last term Chagatai Turkish.

•

Keywords

Chagatai Turkish, Cümcümenâme, Religious stories, Modern Uigur Turkish, Kesikbaş story.

GİRİŞ

Türkler, İslamiyet'i kabul ettikten sonra bu dinin gereklerini öğrenmek için öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'i Türkçeye tercüme etme yoluna gitmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm, Karahanlı döneminden itibaren Türk dilinin çeşitli saha ve coğrafyalarında satır arası olmak üzere Türkçeye çevrilmiştir. Kur'ân-ı Kerîm tercümeleri yanı sıra İslam dinini daha iyi öğrenmek amacıyla Türkçe tefsirler, fıkıh kitapları, kıssalar, menkıbeler yazılmıştır. Bunlar arasında dinî hikâyeler önemli bir yer oluşturur. Geniş kitlelerin okuyup ders almaları, imanlarının daha da sağlamlaşması vb. amaçlarla yazılan bu türden hikâyeler, Türk dilinin hemen her döneminde kaleme alınmıştır. Bunlara Yûsuf u Züleyhâ¹, Mûsâ-nâme², Kesikbaş Destanı³, Ashâb-ı Kehf Kıssası⁴, Tezkiretü'l-Evliyâ⁵, İbrahim Edhem Destanı⁶, Fâtıma Destanı vb. hikâyeler örnek olarak verilebilir. Tarihî lehçelerde bu türden eserlerin azımsanmayacak bir yekûn tuttuğu söylenebilir.

Ferîdüddîn Attâr'ın aynı adlı eserinden Türkçeye tercüme edilen Cümcümenâme adlı eser de Müslümanların imanlarının sağlamlaşmasına yardımcı olmak amacıyla kaleme alınmış bir hikâyedir. Hazreti İsa'nın ölülerini diriltme mucizesi olduğu Kur'ân-ı Kerîm'de Mâide suresinin 110. ayetinde bildirilmektedir. Ayet, mealen şu şekildedir:

“İşte o gün Allah İsa'ya da şöyle diyecektir: “Ey Meryem oğlu İsa! Sana ve annene verdiğim nimeti hatırla. Hani seni Kutsal Ruh (Cebrail) ile desteklemiştik, sen de beşikte iken yetişkin biri gibi konuşmuştun. (Onlara annenin iffetli bir kadın olduğunu ve sana peygamberlik verileceğini söyledin). Sana okuma-yazmayı ve hikmeti(bilgeliği, ilmi, irfanı), Tevrat ve İncil'i öğrettim. Sen de bir parça çamuru alıp iznimle kuş şekline sokmuş, sonra da ona üflemiştin, o da yine iznimle kuş oluvermişti. Anadan doğma körleri ve alaca hastalarını iznimle iyileştirmiş ve ölülerini yine iznimle diriltmiştin. İsrailoğullarına apaçık mucizeler getirdiğin zaman, küfürde direnenlerin, ‘Bu apaçık büyüden başka bir şey değil.’ diyerek sana zarar vermelerine Ben engel olmuşum.” (Yüce Kur'an, 2009: 125).

Cümcümenâme'nin konusu, yukarıdaki ayet-i kerimede sözü edilen İsa aleyhisselâmın Allah'ın izniyle ölülerini diriltme mucizesine dayanmaktadır. Tevrat hakkındaki geniş bilgiye sahip İsrailoğullarının meşhur âlimlerinden Ka'bu'l-Ahbâr'dan gelen rivayeti hikâyeleştiren Ferîdüddîn Attâr, hayal gücünü ve şiirdeki ustalığını da kullanarak Cümcümenâme'yi kaleme almıştır. Cümcümenâme'nin Sultân-ı Cümcüme, Hikâyet-i Cümcüme Sultân Fî Nübüvvet-i İlyâs 'Aleyhi's-selâm adlarıyla Türk dili ve edebiyatının değişik dönemlerinde Türkçeye tercümeleri yapılmıştır. Anadolu sahasında eser Cümcüme Sultan, Dâstân-ı Cümcüme, Kesikbaş Destanı, Hikâye-i Kesik Baş, Kitâb-ı Kesik Baş, Dâsitân-ı Kesik Baş, Hazâ Kitâb-ı Cümcüme-i Mübârek, Cümcüme-i Sultanî adlarıyla tanınır (Argunşah, 2002:15, Önler, 1991:351, Daşdemir, 2015: 391). İncelenen eser de bu tercümelerden Çağatay Türkçesiyle yapılanıdır.

¹ Ali Cin, *Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi Ali'nin Kıssa-yı Yûsuf'u*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.

² Ufuk Deniz Aşçı, *Mirzâ Ahmed bin Mirzâ Kerîm, Mûsâ-nâme (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*, Konya: Palet yayınları, 2012.

³ Mustafa Argunşah, *Kırdeci Ali Kesikbaş Destanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.

⁴ Orhan Yavuz-Mevlüt Gülmez, *Manzum İlk Ashâb-ı Kehf Kıssası (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Konya: Palet Yayınları, 2015.

⁵ Orhan Yavuz, *Anadolu Türkçesiyle Yapılan En Eski Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi ve Dil Özellikleri*, Konya: Tablet Yayınları, 2006.

⁶ Mehmet Mahfuz Söylemez, *Dâstân-ı İbrâhim Edhem-Dâstân-ı Fâtıma-Dâstân-ı Hâtun*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.

Hikâyenin büyük bir kısmını, Hazreti İsa'nın sorduğu sorulara Cümcüme Sultan'ın verdiği cevaplar oluşturur. Bu sebeple hikâyenin karşılıklı konuşmalardan ibaret olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu açıdan Kutadgu Bilig'le benzeştiği söylenebilir.

Tanıtımını yaptığımız eser, Cümcümenâme'nin Çağatay Türkçesine yapılmış mensur bir tercümesidir. Eser, Paris'te, *Bibliothèque Nationale*'de (Suppl. Turc. No: 973, 88v-104v'de) muhafaza edilmektedir. Yazmada, eserin yazıldığı tarih kaydedilmemiştir. Ancak yazmadaki lehçeleşmenin başladığını gösteren birtakım ipuçlarından hareketle son dönem Çağatay Türkçesiyle yazıldığını söylemek mümkündür. Nitekim eserin katalog bilgisinde de 18. yüzyıl eseri olduğu ifade edilmektedir. Aysu Ata da *Harezmi-Altın Ordu Türkçesi* adlı eserinde Çağatayca nüshanın –muhtemelen katalogta verilen bilgiye dayanarak- 18. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedir (Ata, 2014:57)

Yazmanın yazılış tarihi bilinmediği gibi yazarının kim olduğu, hangi coğrafyada kaleme alındığı gibi hususlar da maalesef belli değildir.

Bibliothèque Nationale'de 973 numarada kayıtlı olan yazma müstakil bir cilt içinde değildir. Birden fazla eserin bir araya getirildiği 103 yapraklık bir mecmua içerisinde yer almaktadır. Bu mecmuada Cümcümenâme dışında Ferhâd ü Şîrin hikâyesinin anlatıldığı Ferhâdnâme (1-65. varaklar) ile Leylâ ile Mecnûn hikâyesinin anlatıldığı Hikâyet-i Leylî Mecnûn (66-88. varaklar) adlı eserler yer almaktadır. Cümcümenâme bu mecmuanın 88b-103b varakları arasında bulunmaktadır.

Yazma, pek çok Çağatayca eserde olduğu gibi Nestalik hattıyla harekesiz olarak kaleme alınmıştır. Yazmanın ölçüleri 215x120 mm'dir. 16 varaktan oluşan yazmanın dördüncü varağında sonra en az bir varak eksik olduğu 4b'deki çobandan anlaşılmaktadır. Zira çobandan anlıyoruz ki 5a'nın ilk kelimesi "birdiler" olmalıdır. Lakin 5a "eger anıñ kulluğın" ifadeleriyle başlamaktadır. Yazmada satır sayılarının değişken olduğu görülmektedir. Ağırlıklı olarak 11 satırdan oluşan sayfaların bazılarında satır sayısı 15'e çıkarken bazılarında ise 10 satıra inmektedir. İlk sayfa, Cümcümenâme başlığı da dâhil olmak üzere 12 satırdan oluşmaktadır. Yazmanın dördüncü varağında satır sayısı 14 iken altıncı varağın a yüzü 14, b yüzü ise 13 satırdan oluşmaktadır. Yedinci ve sekizinci varaklar 13 satırdır. Dokuzuncu varaktan on altıncı varağa kadar olan sayfalar 11 satırdan oluşmaktadır. On altıncı varağın a yüzü 10 satır, b yüzü ise 8 satırdır.

Cümcümenâme, İlyas aleyhisselama iman etmeyip şeytana uyan ve bu yüzden büyük sıkıntılar çeken; buna karşılık, yanındaki adamlara, fakirlere, dervişlere iyi davrandığı ve cömert bir insan olduğu için Allah'ın izniyle Hazreti İsa tarafından diriltilen Cümcüme Sultan'ın hikâyesini anlatmaktadır.

Eserin muhtevası şu şekilde özetlenebilir:

Meçhul yazar eserine geleneğe uygun olarak besmeleyle başlar. Ardından Allah'a hamd ve peygamber aleyhisselama, âline ve ashabına salât ve selam bölümü gelir. Hamd ve salât ü selâm kısmından sonra sahâbeden bir kişi olan Ka'bu'l-Ahbâr'dan rivayetle esas konuya geçilir.

Ka'bu'l-Ahbâr'dan rivayet edildiğine göre bir gün İsa aleyhisselam kırlarda gezerken karşısına bir kuru kafatası çıkar. İsa aleyhisselam Allah'a yalvararak karşılaştığı bu kafatasının kendisiyle konuşmasını talep eder. Allah, İsa aleyhisselamın duasını kabul eder ve Cebrail aleyhisselam vasıtasıyla bunu ona iletir. Böylece Hazreti İsa ile adının sonradan Cümcüme Sultan olduğu öğrenilecek kafatası konuşmaya başlar. Kafatası Hazreti İsa'ya sorduğu her soruya cevap vereceğini söyler.

Hazreti İsa önce nasıl bir insan olduğunu sorar: *Ér mü-sén, mazlûm mu-sén, tüvânger mü-sén, dervîş mü-sén, civânmerd mü-sén, bahîl mü-sén, çiraylık mü-sén, korhuluk mu-sén* (2a/14-2b/1). Yani

Cümcüme'nin erkek mi kadın mı, zengin mi fakir mi, cömert mi cimri mi, güzel mi çirkin mi olduğunu sorar. Cümcüme bu soruya “erkek, zengin, cömert ve güzel” bir kimse olduğunu söyleyerek cevap verir. Ardından zenginliğinin boyutlarını anlatır. Hazreti İsa bu zenginlikle kaç yıl padişahlık yaptığını sorar (3a/11-12). Cümcüme, dört yüz yıl padişahlık ettiğini, uzun boylu, yakışıklı bir kimse olduğunu, çok cömert olup fakirlere çokça yardımda bulunduğunu, kendisinden bir şey istemeye gelen hiçbir kimsenin boş dönmediğini ve asla kimseye zulüm etmediğini ama Allahu tealaya da secde eden bir kişi olmadığını anlatır (3a/12-3b/6).

Hazreti İsa Cümcüme'ye dünyadan göçeli, yani öleli ne kadar zaman olduğunu sorar (3b/10-11). Cümcüme, öleli üç bin yıl olduğunu söyler (3b/12-13). Ardından nasıl öldüğünü ve ölüm hâlinin nasıl olduğunu sorar Hazreti İsa (3b/14-15). Cümcüme Sultan, ölüm anını uzun uzun anlatır (4a/1-4b/14)⁷.

5a varağından itibaren Melekü'l-mevt'ten yani Azrail aleyhisselamdan bahseder Cümcüme. Dört yüz yıl padişahlık yaptığını, Melekü'l-mevt'i gördüğü zaman bunca yıl yaptığım padişahlığın hiç tadının kalmadığını, onun heybetinden dünyasının karardığını, gücünün kuvvetinin tükendiğini ve Azrail'in görünüşünü anlatır (5a/1-5b/10). Hazreti İsa Cümcüme Sultan'a ölüm hâlini sorar (5b/11). Cümcüme Sultan ölüm anında Azrail'in yetmiş melekle birlikte geldiğini, meleklerden birinin dilini, bir kısmının kollarını ve ayaklarını tuttuğunu, bir kısmının bütün vücuduna bastırıldığını ve bir meleğin boğazını sıkıttığını anlatır (5b/12-6a/3). Can vermenin nasıl bir şey olduğunu sorar (6b/5). Cümcüme Sultan, can vermenin bin kez kılıçla vurmaktan ve kılıcı saplamaktan daha şiddetli olduğunu söyler (6b/6-7).

Hazreti İsa defnedildikten sonra kabrin sıkmasını ve Münker Nekir'in sorgusunu anlatmasını ister (6b/10-13). Cümcüme şöyle anlatır: Toprağa gömüldükten sonra iki melek geldi. Bana dünyadayken iyi veya kötü her ne yaptysam yazmamı söylediler. Bütün yaptıklarımı yazdım, bir günahımı yazmayayım diye aklımdan geçirince meleklerden birisi hemen müdahale ederek “Her yaptığını yaz, dünyadayken biz seninle beraberdik, her şeyini biliyoruz.” deyince her şeyi ayrı ayrı yazdım. Sonra kara yüzlü bir melek geldi. Heybetinden yedi kat gök titredi. O melek bana “Rabbin kim, dinin ne, peygamberin kim, imamın kim?” sorularını sordu. Korkumdan dilim tutuldu, konuşamadım, gözümle “Sensin” diye işaret ettim. “Yalancı, yalan söylüyorsun.” dediler. Yere “Bu asiye tut.” dediler. Yer beni öyle sıktı ki bütün organlarım parça parça oldu. Allah'ın fermanıya vücudum büyüdü, ortaya yılanlar, çıyanlar çıktı. Bunlar vücudumu her yerinden sokmaya başladılar. Sonra “Bu asiye cehenneme götürün.” diye bir ses işittim (6b/13-9a/5).

Hazreti İsa Cümcüme'den cehennemi anlatmasını ister (9a/7-8). Bunun üzerine Cümcüme Sultan cehennemin yedi kat olduğunu ve bu katlara kimlerin gideceğini anlatır:

Evvəlki tabaqanı Hâviye dərler münâfıklarınîğ ornı-turur. Ékkinçi tabaqanı Sa'îr dərler Yehüdlarnîğ ornı-turur. Üçinçi tabaqanı Cahîm dərler tersâlarınîğ cāyı-turur Törtünçi tabaqanı Sakar dərler öz nefsleri üçün kâfir bolğan kimselernîğ ornı-turur. Bêşinçi tabaqanı Hıtame dərler günahkârlar ornı-turur. Altınçi tabaqanı Siccîn⁸ dərler yettinçi tabaqanı Cehennem dərler özleriniğ fikrini kılmağan Ümmet-i Muhammedniğ cāyı-turur, kıyâmet haq, sırât haq dègeyler, olarnîğ barçasını bilgeyler, amel kılmağaylar, cehennem ol kimselernîğ cāyı-turur (İlk tabakaya Hâviye derler, münafıkların yeridir. İkinci tabakaya Saîr derler, Yahudilerin yeridir. Üçüncü tabakaya Cahîm derler, Hristiyanların yeridir. Dördüncü tabakaya Sakar derler, nefisleri sebebiyle kâfir olan kimselerin yeridir. Beşinci tabakaya Hutame derler, günahkârların yeridir. Altıncı tabakaya Siccîn derler. Yedinci

⁷ Aslında mevzu devam etmektedir lakin burada en az bir varak eksik olduğu için konunun nerede bittiği tam olarak söylenememektedir.

⁸ Siccîn'den önce cehennem dirler ifadesi karalanmıştır.

tabakaya Cehennem derler. İslam'ın gereğini yerine getirmeyen Muhammed ümmetinin yeridir. Kıyamet haktır, Sırât haktır derler, hepsini bilirler ama amel etmezler. Cehennem o kimselerin yeridir.) (9a/11-9b/11).

Cümcüme Sultan, cehennem katlarını sıraladıktan sonra cehennem azabından ve cehennemde başından geçenleri, cehennemde kendisine yapılan muameleyi anlatır (9b/11-11a/8). Hazreti İsa Cümcüme'ye cehennemlerin azaplarını nasıl bulduğunu sorar. (11a/11-11b/1). Cümcüme Sultan, cehennemlerin altının da üstünün de ateş olduğunu, oradakilerin acıkınca yiyecek bir şey, susayınca içecek bir şey bulamadıklarını, karanlık olduğunu, daima sıkıntılarının bitmesi düşüncesinde olduklarını anlatır. Sonra ellerine ve ayaklarına zincirler vurulmuş oldukları hâlde amel defterlerinin ellerine verildiğini ve okumalarının istendiğini, bunun üzerine cehennemliklerin yaptıklarını ağlaya ağlaya okuduklarını fakat ağlamalarının hiç fayda etmediğini anlatır. Bunlara ilaveten kendisinin de üç bin yıl boyunca bu cezalara maruz kaldığını, üç bin yıldan sonra Allahü tealanın Malik'e ferman edip kendisini cehennemden cömert ve hayırsever bir kimse olduğu için çıkardığını söyler (11b/1-12b/7). Cümcüme sonra şöyle devam eder: "Ey Ruhullah beni cehennemden çıkardılar, bu dünyaya gönderdiler ve yol üzerine koydular. Allahü teala, 'İsa aleyhisselam bu yoldan geçecek, gördüğün ve işittiğin şeyleri söyle de kullar ibret alsınlar. İsa aleyhisselam senin için dua etsin ve seni onun bir mucizesi olarak diriltiyim.' buyurdu. Ey Ruhullah, benim için dua ediniz, Allah beni diriltsin, Müslüman olayım." der. (12b/7-13a/2).

Son kısımda Cümcüme Sultan İlyas peygamberin kavminden olduğunu, şeytana ibadet ettiğini, o ne söylerse ona göre hareket ettiğini ama artık pişman olduğunu ve yaptıklarının yanlış olduğunu anladığını, Müslüman olup hazreti Muhammed'in ümmetinden olmak, onun şefaatine nail olmak istediğini, bunun için Hazreti İsa'nın dua etmesini ve Allah'ın kendisini diriltmesini istediğini söyler (13a/10-15a/1).

Bunun üzerine İsa aleyhisselam kalktı, iki rekât namaz kıldı ve Allah'a Cümcüme Sultan'ı diriltmesi için dua etti. Allahu teala Hazreti İsa'nın duasını kabul ederek Cümcüme Sultan'ı diriltti. Cümcüme kelime-i şahâdet getirip Müslüman oldu (15a/1-15b/1).

Cümcüme Sultan Allah tarafından diriltildikten sonra seksen yıl ömür sürdü. Bu seksen yıl boyunca Allah'a ibadetle meşgul oldu. Seksen yıldan sonra Allah'ın rahmetine kavuştu (15b/6-16a/1).

Hikâye, *İlâhi cemîrî Muhammed Ümmetiğa imân sa'âdetini naşîb kılğıl, cennâtü'n -naîm, hürî gül mân ruzî kılğıl, öz fażl [u] keremiñg birle yâ İlâhe'l-â -lemîn ve yâ hayrû'n-nâşırîn* (16a/6-10) ifadeleriyle sona erer.

YAZMANIN DİLİ

Yazmada kullanılan dilde geçen birtakım kelime hazinesi malzemesinden hareketle eserin son dönem Çağatay Türkçesi metinlerinden birisi olduğu söylenebilir. Muhafaza edildiği kütüphane kataloğunda da eserin 18. yüzyıla ait olduğu belirtilmektedir. Bu dönem, Fuat Köprülü'ye göre *Gerileme ve Çökme Devri* (17.-19. yy), Janos Eckmann'a göre ise *Klasik Sonrası Devir* (17.-19. yy) olarak adlandırılmaktadır. Yazıldığı yer belirtilmemiş olmasına rağmen aşağıda sözü edilecek bazı dil özelliklerinden hareketle eserin Kâşgar bölgesinde yazılmış olması muhtemeldir.

Eserde karşılaşılan dikkati çekici özellikler şunlardır:

1. Ses Bilgisi açısından dikkati çeken husus:

p- > f- değişmesi: Çağatay Türkçesinin karakteristik ses değişmelerinden birisidir. Cümcümenâme'de de bu değişmenin *çap- > çaf-*, *tap- > taf-* gibi örnekleri vardır. Lakin Cümcümenâme'de bugüne kadar yapılmış olan çalışmalarda tesadüf edilmemiş bir kelimedede daha bu

değişmeye rastlanmaktadır: fütü-. “Yazmak” anlamına gelen kelime metinde birkaç defa geçmektedir. Aşağıda bu kelimenin geçtiği cümleler gösterilmiştir:

Hudāy Te°ālānıñ fermānı birle ékki ferişte keldi, ayıttı ki her né kılgan yaǵsı ve yaman °ameliñni fütügil. “Allahu tealanın fermanıyla iki melek geldi. İyi veya kötü yaptığın her amelini yaz, dedi.” (7a/1-4)

Taǵı özünğni kâğız kılğıl, kanıñni siyāh kılğıl ve her né yaǵsı ve yaman kılğanıñni fütügil, dédi. Fütüdüm. “Kendini kâğıt, kanını mürekkep yap ve iyi ya da kötü her yaptığını yaz, dedi. Yazdım.” (7a/5-8)

Ay vāy kim andın yamanrak iş bolmaǵay kim öz günāhını özi fütügey. “Ah, kendi günahını (insanın) kendisinin yazması kadar kötü bir iş yoktur.” (7a/9-10)

Filān kılğan günāhıñni fütügil. “Falan yaptığın günahı yaz.” (7a/13-7b/1)

Biz séniñ birle hemrāh érdük, her né kılgan günāhıñni fütüdük. “Biz seninle birlikteydik ve her yaptığın günahı yazdık.” (7b/2-4)

Yā Rūh'ullāh, her né méndin ötkenin Hudāy Te°ālā fütügendür. “Ey Ruhullah, benden her ne sadır olduysa Allahu teala yazmıştır.” (7b/9-10)

Fütü- fiili, Köktürkçeden itibaren tarihî Türk lehçelerinde karşılaşılan *biti-* fiilinden başkası değildir. Fiil, Çince piet “firça” kelimesine +i- isimden fiil yapma ekinin getirilmesiyle oluşmuştur. Ekin tarihî lehçelerde Orh. *biti-*, Uyg. *biti-*, DLT *biti-*, NF *biti-*, KTS *biti-*, ÇTS *biti-* şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Kelime Çağatay Türkçesi metinlerinde de bugüne kadar tespit edilmiş değildir. Yeni Uygur Türkçesinde bu kelimenin türevleri olan *pütmek* “yazmak”, *püttür-* “yazdırmak”, *pütük* “mektup”, *pütükçi* “yazıcı, kâtip”, *pütüş* “yazma” (Necip, 2013:329) kelimeleri kullanılmaktadır. Çağatay Türkçesinde de *biti-* şeklinde kullanılan kelime, bir Uygur Türkü olduğu düşünülen eserin müellifi veya müstensihinin ağız özelliğine uygun olarak Uygur edebî dilinde kullanılan *pütü-* şeklinden sızıcılaşma neticesinde *fütü-* şekline dönüşmüş olmalıdır. Ama yapılan araştırmalar neticesinde Uygur ağızlarında da *fütü-* şeklinde bir söyleyişe rastlanmamaktadır. O zaman şöyle bir varsayımda bulunabilir. Müellif ya da müstensih *biti-* fiilini kendi ağız özelliğine uygun olarak *pütü-* yaptı. Çağataycada bazı “p” seslerinin “f”ye dönüştüğünü de dikkate alarak kelimeyi *fütü-* şeklinde yazdı. Ancak burada kurala ters bir uygulama söz konusu olmuş oluyor. Çünkü Çağatay Türkçesindeki “p” sesinin “f”ye dönüştüğü örneklerde, p sesi hep hece sonunda bulunmaktadır. Bu sebeple ileri sürülen varsayımın çok da sağlam olmadığı söylenmelidir.

2. Kelime hazinesi açısından dikkati çeken hususlar:

altı ve yedi sayılarının kullanımı: Tarihî Türk lehçelerinde *altı*, *yiti/yeti* şekillerinde kullanılan sayılar, Çağatayca Cümcümenâme’de الله ve يته şekillerinde yazılmıştır. Bu yazımın bir imla özelliğinden ziyade bir ağız özelliği olduğu düşünülmelidir. Zira Yeni Uygur Türkçesinde bugün bu sayılar *alte*, *yette* (Öztürk, 2010: 58) şeklinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla eserde geçen bu yazımlar, meçhul müellif ya da müstensihimizin bir Uygur Türkü olduğunu göstermektedir. Müellif ya da müstensihimiz kendi ağız özelliğini esere yansıtmıştır.

alte “altı”

alte yüzi bar “altı yüzü var” (5a/12)

alte ay kış-turur “altı ay kıştır” (11a/2)

on alte minġ kulumni “on altı bin hizmetkarımı” (3a/1-2)

yette “yedi”

yette kat kökde “yedi kat gökte” (5a/11)

yette kat yér “yedi kat yer” (8a/3)

dūzah yette kat-turur “cehennem yedi kattır” (9a/9)

bölek ismi: Metinde ayrılma hâli ekiyle birlikte kullanılan *bölek* kelimesi “ayrı, başka” anlamlarına gelmektedir. “Pay, hisse, bölük, bir alay” (Ünlü, 2013:167) anlamlarıyla Çağatay Türkçesinde kullanılan kelimenin “ayrı, başka” anlamlarıyla kullanımına tesadüf edilmemektedir. Kelimenin “ayrı, başka” anlamları Uygur Türkçesi edebî dilinde varlığını sürdürmektedir (Necip, 2013:50).

Andın bölek leşkeriminġ haddi yok érdi. “Bundan başka askerimin haddi hesabı yoktu.” 3a/3-4

Anuġ derecesini Hudāy Te°ālādın bölek kişi bilmes érdi. “Onun derecesini Allahu Teala'dan başka kimse bilmezdi.” 16a/4-5

çoġluġ kelimesi: Çağatay Türkçesi metinlerinde karşılaşılmayan kelimelerden bir tanesi de çoġluġtur. Özbek Tilining İzâhli Lugâti'nde diyalektlerde bulunduğu ifade edilen *çong* kelimesi (ÖTİL, 1981:387) Uygur Türkçesinin ağızları yanı sıra edebî dilinde de kullanılmaktadır (Necip, 2013:85, Shaw, 2014:97).

Başımnuġ çoġluġı taġlar dék boldı. 8b/9-10 “Başımın büyüklüğü dağlar gibi oldu.”

iber- fiili: Çağatay Türkçesi eserlerinde nadiren görülen “göndermek” anlamındaki *iber-* fiili (Ünlü, 2013:506) üzerinde çalıştığımız eserde hep bu şekilde kullanılmıştır. *Yiber-* şekli hiç geçmemektedir. Kelime, bugün Uygur Türkçesi edebî dilinde *ibermek* (Shaw, 2014:121), Kâşgar ve Yarkend ağızlarında *ibarmak* (Shaw, 2014:121) şekillerinde kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu söyleyişin de bir Uygur özelliği olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Yā Mālik, bu bendeni dūzahdın çıkarġıl ve yana ol dünyāğa ibergil, dép “Ey Malik, bu kulu cehennemden çıkar ve yeniden dünyaya gönder” 12a/7-8

İlāhī, bu bendeni sēn bilür-sēn. Ne °amel kılıp édi, munuġ °azābını köterdinġ, taġı ol dünyāğa iberür-sēn? “Allah'ım, bu kulu sen bilirsin. Ne amel kılmıştı, bunun azabını kaldırdın ve dünyaya gönderirsin” 11a/9-10

ġatar ismi: Metinde bir yerde geçen kelime, “adet, tane; türlü, çeşit” anlamlarına gelmek üzere kullanılmıştır. Bu kelimeye klasik dönem Çağatay Türkçesi eserlerinde rastlanmamaktadır. Günümüz Uygur Türkçesinde kullanıldığını gördüğümüz (UTİL, 1994:15) bu kelime de metindeki Uygur Türkçesi özelliklerinden birisi olarak değerlendirilmektedir.

Hudāy Te°ālānuġ yarlıġı birle minġ ġatar ölüm açıġını kördüm. “Allahu Teala'nın buyruğu ile bin türlü ölüm acısını gördüm.” 10b/10-11

sançı- fiili: Çağatay Türkçesinde *sanç-* şeklinde kullanılan fiil, metinde سانچيغاندين (sançığandin) kelimesinde görüldüğü üzere *sançı-* şeklindedir. Bugünkü Uygur Türkçesinde de kelimenin *sançımak* (Necip, 2013:340) şeklinde kullanılması bu kelimenin de Uygur ağızı özelliği taşıdığını göstermektedir.

Yā Rūh'ullāh, cān bērmeklik ġatıġ-turur, minġ mertebe kılıç birle çafġandın ve sançıġandın ġatıġrak-turur “Ya Ruhullah, can vermek şiddetlidir. Bin kez kılıçla vurmaktan ve (kılıcı) batırmaktan daha şiddetlidir.” 6b/6-8

taḥı bağlacı: Türkçenin bütün devrelerinde bağlama ve kuvvetlendirme amaçlı kullanılmıştır. Cümleleri birbirine bağlar, kelimeler arasında sıralama yapar. (Hacıeminoğlu, 1992: 195) Kelimenin Cümcümenâme'de kullanılan şekli, tarihî lehçelerde kullanıldığı şekillerden farklıdır. Tarihî lehçelerde Orh. *taḥı*, Uyg. *taḥı*, DLT *taḥı*, NF *taḥı*, KTS *taḥı*, *daḡı*, *daḥı*, *daḡı*, *taḡı*, EAT *daḥı* şekillerinde kullanılan bağlaç, Cümcümenâme'de hiçbir dönemde görülmeyen *taḥı* şekliyle karşımıza çıkmaktadır. Bu kullanım da *altı* ve *yedi* sayılarının kullanımından hareketle bir ağız özelliği olabileceğini akla getirmektedir. Nitekim Uygur Türkçesi ağızları incelendiğinde Yarkend ve Kâşgar ağızlarında kelimeye rastlanmaktadır. Bu ağızlarda kelime *taḥı* şeklinde kullanılmaktadır (Shaw, 2014: 243). Kelimenin bu şekliyle kullanımında da meçhul müellifimiz veya müstensihimizin ağız özelliğini metne yansıttığı söylenebilir.

Hudāy °Azze ve Cellege ĩmān kēltüreyin taḥı ferīstelerige ve kitāblarıḡa, peyḡamberleriḡa, kıyāmet künige. “Allah azze ve celleye, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine ve kıyamet gününe iman edeyim.” 13a/5-7

Bildim kim öler-min dép yıḡladım. Hīç kim feryādmḡa yētmedi taḥı ol sā°at āvāz eşittim, bu °āşīni tutuḡlar dép. “Öleceğimi anlayıp ağladım. Hiç kimse feryadıma gelmedi ve o an bu asiye tutun, diye bir ses işittim.” 4a/14-4b/3

3. Gramatikal açıdan dikkati çeken husus:

Eserde günümüz Uygur Türkçesi özelliği denilebilecek bir tek husus göze çarpmaktadır. Bu husus öğrenilen geçmiş zamanın bildirme çekiminde éken kelimesinin kullanılmasıdır. Bu kelime é- fiilinin üzerine öğrenilen geçmiş zaman eki -ken'in getirilmesiyle oluşmuştur. Örneği aşağıda gösterilmiştir.

yalgançı-éken “yalancıymış(sın)” 8a/10-11, *galat-éken* “yanlışmış” 13b/11.

SONUÇ

Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış Cümcümenâme, klasik dönem Çağatay Türkçesi özelliklerini yansıtmaktadır. Eserde geçen birtakım Uygur Türkçesine uygun söyleyişler, eserin bir Uygur Türkü tarafından kaleme alındığını göstermektedir. Ancak eserdeki Uygur Türkçesi özellikleri, eserin lehçeleşme dönemine girdiğini gösterir nitelikte değildir. Çünkü eserde Uygur Türkçesine has olduğu söylenebilecek bir tek özellik mevcuttur. Uygur Türkçesine has denilebilecek yukarıda gösterilen birtakım özelliklerin bulunması, eserde kullanılan dilin lehçeleşmeye geçiş dili olarak değerlendirilmesi için yeterli veriyi sağlamamaktadır. Böyle bir hüküm verebilmemiz için bu kelimelerin daha fazla gramatik şekillerle desteklenmesi gerekir.

KISALTMALAR

ÇTS	Çağatay Türkçesi Sözlüğü
DLT	Dîvânü Lügâti't-Türk
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
KTS	Kıpçak Türkçesi Sözlüğü
NF	Nehcü'l-Ferâdîs
Orh.	Orhun Türkçesi
ÖTİL	Özbek Tilining İzâhli Lugâti
Uyg.	Uygur Türkçesi

KAYNAKÇA

- ARGUNŞAH, Mustafa (2002), *Kirdecî Ali Kesikbaş Destanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ARGUNŞAH, Mustafa (2013), *Çağatay Türkçesi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- AŞCI, Ufuk Deniz (2012), *Müsâ-nâme (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin-Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*, Konya: Palet Yayınları.
- ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferâdîs III Dizin-Sözlük*, Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- ATA, Aysu (2014), *Çağatay Türkçesinin İlk Devri, Harezmi-Altun Ordu Türkçesi*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- CİN Ali (2011), *Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi Ali'nin Kıssa-yı Yûsuf'u*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DAŞDEMİR, Özkan (2015), "Düzyazı Şeklinde Yeniden Yazılan Anonim Bir Cümcüme Hikâyesi" Selçuk üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 37 s. 387-414.
- ECKMANN, Janos (2012), *Çağatayca El Kitabı* (Çev: Günay Karaağaç), İstanbul: Kesit Yayınları.
- ECKMANN, Janos (2003), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- EMET, Erkin (2015), *Doğu Türkistan Uygur Ağzları*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2006), *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- HACİEMİNOĞLU, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: MEB Yayınları.
- KAÇALIN, Mustafa S. (2012), *Nevâyi'nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARASOY, Yakup (1998), *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARASOY, Yakup-TOKER, Mustafa (2005), *Türklerde Şecere Geleneği ve Anonim Şibanî-Nâme*, Konya: Tablet Yayınları.
- KÚNOS, Ignos (1902), *Sejx Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch*, Budapest.
- NECİP E. N. (2013), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (çev: İklil KURBAN), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖNLER, Zafer (1991), "Manzum Halk Hikâyelerinden Cümcüme Sultan", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. V (2): 351-367
- Özbek Tilining İzâhli Lugâti I-II* (1981), Moskva: Rus Tili Nâşriyâtı.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2010), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- SHAW, Robert Barkley (2014), *Kâşgar ve Yarkend Ağzı Sözlüğü*, (çev. Fikret Yıldırım), Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz (2011), *Dâstân-ı İbrâhim Edhem-Dâstân-ı Fâtuma-Dâstân-ı Hâtun*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ŞENER, Abdülkadir vd. (2009), *Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli*, İzmir: Tibyan Yayıncılık.
- TEKİN, Talat (2008), *Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları.
- TOPARLI, Recep-VURAL, Hanifi-KARAATLI, Recep (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- ÜNLÜ, Suat (2013), *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*, Konya: Eğitim Kitabevi Yayınları.
- YAKUP, Abliz vd. (1994), *Uygur Tilinin İzahlık Luğiti*, Urumçi: Milletler Neşriyatı.
- YAVUZ, Orhan-GÜLMEZ, Mevlüt (2015), *Manzum İlk Ashâb-ı Kehf Kıssası (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Konya: Palet Yayınları.
- YAVUZ, Orhan (2006), *Anadolu Türkçesiyle Yapılan En Eski Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi ve Dil Özellikleri*, Konya: Tablet Yayınları.

EKLER

Cümcümenâme'nin İlk Sayfası

سلطان محمد
 بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله رب العالمين والواقيته
 للمتقين والصلوة والسلام
 على رسوله محمد وآله اجمعين كعبه الاضواء
 رضی الله عنه روایت قیلور لار کیم کونلاردا
 بركون عیسیٰ پیامبر علی السلام کبریا با
 یورور یوردیلار یول اوزر سید ابراهیم توغری
 کلر تیار وور عیسیٰ علی السلام اول قوروق
 کلر کور دیلار خدای تعالیٰ غنه مناسبات
 قیلدیلار ایتمیلر که ای بار اخیلار بو کلر غنه فرما
 قیلدیلر منیک برله سوزلاس سوزیب

رحال

Cümcümenâme'nin Son Sayfası

اللّٰهُمَّ اغْنِنِي وَلِوَالِدِي وَلَا تَأْتِنِي بِالْحُجْمِ
 الْمُرْمِينِ وَالْمُؤْتَمَاتِ وَالْمَسِيئِينَ وَالْمِطْمَاطِ
 الْأَسْيَاءِ نَهْنِهِمُ وَاللَّامُوتِ الْبُحْبُوحِ الْبُرْجَانِ
 وَرَافِعِ الدَّرَجَاتِ وَقَاضِي الْإِحْسَانِ وَارْحَمْنَا
 مَعَهُمْ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ
 ختمت الكتاب
 بعون الملك
 العادل
 قال النبي صلى الله عليه وسلم
 من قرأ سورة الواقعة في ليلة
 الجمعة أو ليلة السبت
 لم تنزل به سحرة
 ولا شياطين
 ولا جبال
 ولا ريح
 ولا مطر
 ولا نار
 ولا ماء
 ولا شيء
 إلا ما شاء الله